

БИЉАНА АНЂЕЛКОВИЋ

Етнографски институт САНУ, Београд

biljana.andjelkovic@ei.sanu.ac.rs

Одевање верника на литургији: пример Српске православне цркве*

У овом раду се проблематизује одевање верника Српске православне цркве крајем двадесетог и почетком двадесет првог века. Циљ истраживања био је да утврди да ли постоји пожељан/идеалан модел одевања верника на бого-служењима, као и врста и степен одступања од њега у свакодневној пракси верника. Рад се заснива на етнографској грађи прикупљеној током последњих пет година у црквама и манастирима широм Србије коришћењем методе посматрања, полуструктурираног упитника и неформалног разговора, уз употребу информација са православних форума и сајтова.

Кључне речи: одевање, верници, Српска православна црква, идентитет

Dressing at the Liturgy: the Example of the Serbian Orthodox Church

This paper discusses the clothing of the Serbian Orthodox Church believers at the end of the twentieth and the beginning of the twenty-first century. The main goal was to determine whether there is a desirable/ideal model of clothing for SOC believers, at the liturgy as well as the type and degree of deviation from it in the

* Овај рад представља резултат рада који Биљана Анђелковић реализује у оквиру Етнографског института САНУ који у потпуности финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, а на основу уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада у НИО у 2022. години број: 451-03-68/2022-14/200173 од 04.02.2022.

daily practice of believers. The paper is based on ethnographic material collected during the last five years in churches and monasteries throughout Serbia using the method of observation, semi-structured questionnaire, informal conversation and the use of information from Orthodox forums and websites.

Key words: clothing, believers, Serbian Orthodox Church, identity

УВОД

Глобални процес *йоврайџка религије* и/или *йоврайџак религији* који је крајем двадесетог века захватио и домаће просторе, у различитим деловима света испољавао се на различите начине (Pavićević 2012, 41), уз доста варијација и локалних специфичности. Овај процес се у Србији поклопио са распадом Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (даље СФРЈ) у последњој деценији 20. века (Radić 2002), као и са веома комплексним друштвеним, економским и политичким променама које су захватили српско друштво. Са распадом СФРЈ дошло је до јачања етничког/националног идентитета, добрим делом заснованог и на религијским традицијама (Malešević 2006). Паралелно са тим јавним, видљивим и у науци највише обрађеним сегментом верског живота, који се манифестовао и у оквиру народног православља (Bandić 2010) и путем јавног, колективног обележавања верских празника, догађала се конверзија некадашњих атеиста и традиционалних верника у доктринарно православље (Radulović & Blagojević 2013; Raković 2013; и др.). Конверзија није била повезана само са идентитским разлозима, већ је често била подстакнута прихватањем православног учења и личним трагањем за духовношћу.¹ Овај процес запажа више аутора (Krstić 2012; Raković 2013; и др.), као и бројни свештеници чији је утисак да нове генерације верника далеко више учествују у литургијском животу него претходне.² Повратак црквеном православљу током деведесетих година

¹ Овом последњем сегменту, који је највише повезан са трагањем за дубљим смислом живота, било је посвећено најмање научне пажње до сада (Milica Bakić-Hajden 2014).

² Запажање да вера као онтолошка категорија и ствар личног опредељења поново долази у први план од деведесетих година износи теолог и свештеник Зоран Крстић: „Већина наших парохијских, пре свега градских цркава у последње две деценије већ има изграђено малобројно, али ипак чврсто евхаристијско језгро које сачињавају верни који се по живљењу своје вере све више разликују од тра-

прошлог века био је праћен комбиновањем различитих религијских веровања и пракси, уз доста елемената народних, претхришћанских и нехришћанских веровања. Схватања верника о питањима православне вере се и данас међусобно разликују, што се, између осталог, може видети и у различитим одевним праксама током богослужења. Својом одећом верници неретко „обавештавају“ посматраче колико озбиљно доживљавају своју „улогу“ (у гофмановском смислу речи), показују шта *јесу* и оно што други треба да виде да *јесу*.³

У овом раду се проверава да ли се одећа у којој појединци присуствују црквеним богослужењима користи као значењска ознака за њихову верску припадност и да ли одећа, у том смислу, функционише као комуникациони канал путем кога појединац шаље поруку о себи. Иако одевање углавном представља ствар личног избора, оно је одувек било друштвено детерминисано (Kosareva Ranisavljev 2010, 7), односно начин на који су се људи одевали зависио је од друштвених, политичких или економских околности. У том контексту, у раду посматрам одевање верника Српске православне цркве (даље СПЦ) с краја двадесетог и почетка двадесет првог века, као и то како верници путем одеће конструишу и манифестују свој верски идентитет, односно степен везаности за цркву. У посматраном периоду догодила се значајна промена односа верника према цркви и православљу која се испољавала на различитим нивоима, а један од највидљивијих је било одевање. У наставку рада биће презентована запажања са терена посредством описа одевних предмета које верници најчешће носе на литургији, као и разумевање и тумачење верника о различитим одевним праксама.

Етнографска грађа која је анализирана у раду прикупљана је у периоду између 2016. и 2021. године, највећим делом у склопу ис-

диционалних верника. То никако не значи да је унутра идеално, а споља лоше, већ је то само разликовање онога што је примарна брига Цркве и дешава се унутар ње, од онога што је бар за Цркву, секундарно и дешава се изван ње“ (Krstić 2012, 140). Такође, прота Дејан Дејановић се у једној емисији осврнуо на разлику између традиционалних и литургијских верника: „Ови млади су заиста донели један нови дух у цркву. Код наших старих верника, будимо искрени, то је истина, то је стварност, преовлађује то традиционално схватање вере, побожности и црквености. (...) Е, сад, ми знамо да је вера православна нешто више, неупоредиво више, не само обичаји. (...) Суштина православља је живети, како ми кажемо, литургијским животом (...) учествовати у светој литургији, у потпуности разумевати њен смисао и причешћивати се (...) А, управо ти млади то и чине.“ Цитирано према емисији „Духовници“ са протом Дејаном Дејановићем која је доступна на: <https://www.youtube.com/watch?v=Nf23ra4xsnA> (приступљено 17. септембра 2019).

³ Више о социјалним улогама током друштвене интеракције в. Goffman 2000.

траживања ширих тема и питања из домена верске културе верника Српске православне цркве.⁴ Посматрање одевања верника који су присуствовали литургијама у црквама и манастирима СПЦ у овом периоду је вршено у десет градских и шест сеоских цркава, као и двадесет манастира на простору Србије. Међу окупљеним верницима у овим сакралним објектима жене су увек биле бројније, па је, сходно томе, њиховом одевању у цркви посвећена већа пажња. Поред посматрања, са четрдесет верника су обављени интервјуи и неформални разговори са циљем да се стекне увид у доминантне ставове о месту и улози одевања у верском животу, да се утврди одакле верници усвајају знање о томе како се треба обући за литургију, затим да се утврди значај који придају одевању, као и начин на који интерпретирају своје или туђе одевање. Иако је етнографска грађа прикупљана у дужем временском периоду, она још увек није заокружена нити систематизована у потпуности. Досадашња истраживања омогућила су само увид у доминантне одевне праксе, као и увид у могуће правце даљих истраживања.

ОДЕВАЊЕ И ИДЕНТИТЕТ

Појам *одевање* који користим у раду односи се на скуп додатака телу и/или модификације тела (Eicher & Roach-Higgins 1992). Одевање, поред одеће, укључује још неколико елемената као што су: обућа, накит, кравата, фризура, шминка, тетоваже, торбе, шешири и сл. Комбиновањем ових одевних елемената појединци шаљу визуелно поруке о себи и на исти начин их примају од других, док сами одевни елементи тако постају „трансмитери између носилаца и прималаца симболичких порука“ (Vujačić 2008, 9). Због тога се одевање сматра

⁴ Један део грађе је прикупљен током истраживања поклоничких путовања за потребе моје докторске дисертације „Поклоничка путовања: антрополошко истраживање представа о манастирима Српске православне цркве код поклоника на почетку 21. века“. У склопу овог истраживања коришћен је метод опсервације са партиципацијом, полуструктурирани интервју и неформални разговор са верницима СПЦ који се, између осталог, тицао и одевања верника. Други део грађе прикупљен је током 2021. године у склопу пројекта „Црквено-религијске праксе православних верника у Србији: антрополошко истраживање“ који је финансирало Министарство културе Републике Србије, а којим је руководила др Милеца Стефановић-Бановић. У склопу овог пројекта истраживање је вршено у Београду, Суботици и Нишу, у градским и сеоским парохијским црквама. За помоћ у спровођењу интервјуа у склопу овог истраживања дугујем велику захвалност колегама из Етнографског института САНУ Милеси Стефановић-Бановић, Марти Стојић-Митровић, Милану Томашевићу, Александри Павићевић и Теодори Јовановић, са којима сам учествовала на пројекту.

аспектом невербалне комуникације и, као такво, шаље поруку о различитим врстама припадности (социјалној, економској, професионалној, етничкој, старосној или полној), између осталог, и верској. Одећа често није произвољан скуп појединачних одевних предмета који имају интринсично значење (Hristova 2014), већ појединачни одевни предмети, функционишу као *знак* (Barthes 1990; Lurie 2001; Jestratiјеvić 2011; и др.). Посредством одеће чланови неке групе невербално комуницирају тако што путем одевних предмета симболично саопштавају личне, али и социјално прихваћене и устаљене ставове о вредностима, естетским критеријума, идеалима (Vujačić 2008, 20). У својој књизи „Мода као комуникација“ („Fashion as Communication“) Malcolm Barnard (2002) чак износи тврдњу да одевање функционише као средство комуницирања идентитетом.

Поред тога што појединци путем одеће саопштавају поруке о својој верској припадности, одевање верника представља важно средство помоћу кога цркве и религије заступају и промовишу вредности за које се залажу. Полазећи од тога да је одећа својеврстан канал комуникације, заснован на моделу пошиљалац–прималац (Castaldo Lundén 2020, 253), истраживање је требало да одговори на питање какву поруку верници шаљу својом одећом и коме. Тражећи одговор на ово питање, разговарала сам са верницима чије се одевање међусобно разликује. Међу њима је било одевених тако да се на први поглед могло закључити да је реч о особама које припадају православној цркви по гардероби и/или верским обележјима (дрвени крстићи око врата, привесци са светитељима, бројанице и други предмети који се продају у манастирским и црквеним продавницама), као и оних за које се не би могло претпоставити да су управо изашли са литургије.

ОДЕВАЊЕ ВЕРНИКА НА ЛИТУРГИЈИ

„(...) У Цркви служба изгледа као нека радосна али озбиљна игра. Владика, свештеници и ђакони некако су чудно обучени. Нису обучени као ми. А ни ми нисмо обукли одећу коју носимо сваки дан, већ је свако обукао своје најлепше одело и обуо најлепше ципеле. Видиш, мама је и мени одабрала најлепшу хаљину.“⁵

⁵ Цитат је наведен према *Тексту Уџбеника Православне катихизиса* за други разред основне школе, чији је аутор др Игнатије Мидић, епископ пожаревачко-брањичевски. Текст је доступан на https://veronauka.sabornost.org/files/udzbenik_2_os.pdf (приступљено 6. фебруара 2022).

Овим речима у *Уџбенику православној катихизиса* за други разред основне школе, девојчица Милица препричава својој баки утиске након првог присуствовања на литургији. Први и најупечатљивији утисак који Милица преноси баки односи се на одевање, тј. на чињеницу да се у цркви не носи свакодневна, већ свечана (тј. „најлепша“) одећа. Оваква, иако помало идеализована слика одевања у цркви, не разликује се много од интерпретације старијих саговорника са којима сам разговарала у сеоским парохијским црквама. Гардероба у којој су одмалена долазили у цркву увек је била „најлепша“ коју имају. Ову навику – да бирају најбољу одећу за цркву – задржали су до данас.⁶ Мештани руралних подручја током свакодневних радова носе одећу која је стара или похабана, која може бити упрљана или ношена по неколико дана, али у таквој одећи никада не одлазе у цркву.⁷ Чистоћа гардеробе је у перцепцији испитаника неодојива од чистоће тела.⁸ Показало се да посета цркви, уз посету лекару, фигурира као једино место на које треба ићи потпуно чист, иако из различитих разлога.

Моје саговорнице, које су углавном у осмој деценији живота, покривају главу марамама чије крајеве везују у чвор испод браде као део свакодневне одеће. Поседују мараме за „свечаније прилике“ у које спада и одлазак у цркву, али и оне које су „за сваки дан“. Јелка (1940) је пре извесног броја година престала да носи мараму коју

⁶ Обично је то одећа која се код жена састоји од равне сукње или сукње „А кроја“ у тегет, црној, сивој или браон боји, која је комбинована са кошуљом или блузом која је дезенирана (најчешће су у питању цветни дезени) или нешто светлијих боја. Преко ових блуза током хладнијих дана носе плетене прслукe или џемпере, најчешће њихов ручни рад. Одећа старијих мушкараца приликом доласка у цркву се исто тако разликује у односу на свакодневну одећу. За ову генерацију је уобичајено ношење дугачких ногавица и рукава у свакој прилици, па је тако и у цркви.

⁷ Андра (1946), један од верника са којима сам разговарала о томе да ли се разликује одећа у којој долази у цркву од свакодневне, каже: „Разликује се одећа, како не!? Ми радимо физички тешке послове, возимо трактор, све прљаво, масно, гаво. То је нама радно одело. Друго облачим кад идем и у центар села, а камоли у храм“. Одећа у којој долази у цркву је за разлику од свакодневне „чиста“, носи се много ређе и најчешће укључује једнобојну или карирану кошуљу, џемпер или јакну.

⁸ Пера (1953) сматра да је одевање део „припреме за посету цркви“ и каже да „човек мора да буде чист физички и духовно“, због чега се, пре него што обуче чисту одећу, „обавезно окупа“. Са њим се слаже више испитаница које су такође истакле да се пре одласка у цркву обавезно купају. Милунка (1952) сматра да се „у цркви и код доктора не иде неокупан“, а речи Јелке (1940) и Ранке (1939) се донекле подударају са Милункиним.

највећи број старијих жена у њеном селу и даље носи. Има кратку, офарбану косу, а мараме, како каже „не носи одавно, ни у цркву“, али „кад је баш хладно“ она је стави. Може се закључити да за њу *покривање главе*, које се последњих деценија наметнуло као важан идентитетски маркер верница СПЦ, није одговор на правила цркве, нити је како каже, последица поштовања некадашње традиције „да старе жене морају да мету мараму на главу“, већ произлази из практичних разлога.⁹

Покривање главе није једина, али је свакако највидљивија разлика у одевању верница сеоских и градских парохијских цркава у Србији. Док у сеоским црквама, као што сам поменула, старије жене носе мараму на начин на који се то радило у традиционалној култури (када су удате жене носиле мараму), вернице у градским црквама углавном покривају главу марамама-шаловима из верских разлога.¹⁰ Око покривања главе код жена има највише различитих мишљења, а уверење да је неопходно покривати главу у цркви ослања се на Павлову посланицу Коринћанима.¹¹

Парохијске цркве у граду обухватају много сложенију и/или хетерогенију групу становника, па је и однос према одевању комплекснији. Разлике међу градским црквама су приметне како у погледу броја верника, тако и у погледу кохерентности верске заједнице,

⁹ *Покривање главе* марамом или велом код жена јесте традиционална пракса која је данас присутна у многим хришћанским црквама и деноминацијама, између осталог, и код православних хришћана, нарочито у Русији, Украјини, Румунији и Албанији у којима се осим у цркви, марама/вео носи и у току молитве. Сама пракса потиче још из ранохришћанског периода, а помиње се и у Старом и у Новом завету. Исто тако се приказује на фрескама и иконама (уз мали број изузетака, попут свете Марије Египћанке, на пример). Међутим, пракса покривања главе није била израз само религијске посвећености, већ друштвени и културни притисак на жену који је доста говорио о месту и улози, а пре свега, потчињености жена у различитим културама.

¹⁰ Начин везивања марама се у потпуности разликује. Боје, облик и дезени марама су такође врло различити. Вернице у градским црквама најчешће носе мараме (шалове) правоугаоног облика (сл. 2), док су мараме старијих верница четвртастог облика, који се преклопи у троугао, а онда се крајеви везују испод браде (сл. 1).

¹¹ „Сваки муж који се са покривеном главом моли Богу или пророкује, срамоти главу своју. И свака жена која се гологлава моли Богу или пророкује, срамоти главу своју, јер је једно исто као ошишана. Јер ако се жена не покрива, нека се и шиша. Ако ли је стидно жени шишати се или бријати се, нека се покрива. Али муж не треба да покрива главу, јер је слика и слава Божја, а жена је слава мужевљева. Јер није муж од жене, него жена од мужа. (...) Је ли лепо да се жена гологлава Богу моли?!“ (1 Кор 11, 4–15).

ставова свештеника о многим питањима, између осталог, и о одевању. У том смислу, постоје свештеници који више пажње посвећују одевању верника, најчешће кроз проповед, духовну поуку или неформални разговор са верницима након литургије. Самим тим, у градским црквама тешко да се може издвојити доминантан одевни образац. Међутим, постоје парохијске заједнице које су доста међусобно повезане, које негују дружења и ван црквених богослужења, заједно учествују у многим верским активностима или посећују духовне трибине. Такве заједнице чине *свеџове ђосвећених верника* (в. Raković 2013) који, осим што редовно долазе у цркву, редовно посте, причешћују се, исповедају се, а неретко се, нарочито када је одевање жена у питању, препознају по визуелном идентитету који укључује дуге сукње или хаљине до пода и мараме на глави.¹² Приметно је да многе вернице прибегавају концепту „скромности“, који осим што се везује за покорно понашање, односи се и на спољашњи изглед, тј. гардеробу.¹³

¹² Гардероба је обично једноставних кројева и текстуре, лишена било каквих украса и детаља, како би што мање привлачила пажњу. Вернице које долазе овако обучене обавезно покривају главу марамама тако што један крај мараме пада, док се други пребаци преко рамена или тако што се оба краја мараме обавију око врата. Боја њихове одеће је најчешће тамних или неутралних, неупадљивих тонова, а горњи и доњи делове одеће нису нужно ни стилски ни по боји усклађени. Кројеви одеће су такви да не истиче фигуру тела, одећа није припијена нити провидна. Ове вернице углавном не користе шминку, не фарбају косу, не лакирају нокте, већ остављају утисак да негују „природан изглед“. Оваквим изгледом, како ми је рекла Јелена (1983) изражава се „скромност, као хришћанска врлина“, „јер човек је створен по лику Божјем“. Било какво нарушавање природности је „ружење те слике“ и представља грех. Приликом нашег упознавања у једној београдској цркви носила је смеђу („у глож“) сукњу са ластисем у појасу и белу, широку кошуљу без крагне. На глави је имала мараму. За њу ношење мараме представља израз „послушности и понизности пред Богом“. Њена, као и одећа њене породице, већ на први поглед деловала је скромно. Избор „скромне“ одеће је у њиховом случају пре била ствар опредељења него одраз материјалних могућности и уклапала се у њихово уверење да „вишак“ треба усмерити „тамо где треба“ и „поделити са онима који немају“, а не „расипати на непотребне материјалне ствари“.

¹³ „Скромност“ није увек придев којим би се могла описати одећа верника, јер има и оних чија одећа представља скуп брендираних, нимало јефтиних одевних комада. Током зимског периода, разлика између „скромне“ и „мање скромне“ гардеробе је лакше уочљива због тога што верници у цркви бораве у јакнама и капутима, као и зимској обући која често одражава економске могућности верника. Једна саговорница се присетила симпатичне анегдоте када су њену парохијску заједницу у шали називали „Самрег заједница“ због великог броја верника који су носили обућу бренда Samreg, која је, с обзиром на животни стандард у Србији током деведесетих и почетком двехиљадитих година, спадала у скупљу обућу.

Покривање главе и ношење сукње два су најважнија „камена спотицања“ верница, на којима се сукобљавају снага личности, савременост, културни образац, традиција и религиозност. Неке испитанице су прошле дуг пут током којег су мењале свој однос према томе, друге се носе са критиком због доласка у панталонама, док треће у жељи да избегну критику, облаче сукњу преко панталона, коју скидају по изласку из цркве (сл. 3).¹⁴

Разноврсност одевне праксе приликом посете цркви нарочито долази до изражаја у време већих верских празника, када велики број верника доноси славске колаче. Верници који цркву посећују само у време празника – а које свештеници и истраживачи називају *традиционални, обичајни или обредни* верници – углавном долазе *иприсвојно* одевени. Млађи мушкарци поред кошуља облаче дуксеве, тренерке, долазе у патикама, могу имати минђушу у уху, повремено се могу видети делови тетоважа на врату, док жене долазе наш-

¹⁴ Ана (1969) која данас ретко покрива главу, почетком деведесетих година прошлог века, у време када је примила православље, није изостављала мараму. Тада је, каже, обавезно „покривала главу и носила сукњу“, као и већина других који су долазили у њену парохијску цркву. Био је то период током кога је на овај начин оснаживала свој религијски идентитет и наглашавала разлику између одевања које је практиковала ван цркве, а које је неретко подразумевало мини сукњу и другу гардеробу непримерену за цркву. Данас, неколико деценија након тога, углавном не носи мараму на литургији. Друга верница која исто тако не носи мараму на литургији јесте Милена (1979). Када сам је срела на литургији у манастиру Рајиновац, носила је панталоне, не превише затворену блузу и није покривала главу. Своје одевање је објаснила ставом да црква „није позориште у коме ми треба да се трансформишемо у нешто друго“, већ црква треба да буде „хомогена са свакодневним животом“. Иако је више пута била у прилици да јој друге вернице скрену пажњу да „покрије главу“, објаснила је: „ја се тада не осећам као ја, већ као неко други“. Бројни неофити који својим одевањем данас шаљу поруку о својој верској припадности би њено одевање окарактерисали као „непримерено“. Међутим, Миленини ставови о одевању проистичу из њеног разумевања хришћанства које делом потиче из породичног васпитања, а делом из образовања. Милена је, као и њени родитељи завршила Богословски факултет, један деда јој је био свештеник, други председник црквене општине, а у породици је било још неколико генерација свештеника. Њен дом је био место окупљања свештеника, теолога, епископа и монаха. Са таквим образовањем и породичним „педигреом“, она никада није морала да доказује своју верску припадност другим члановима заједнице путем гардеробе. Са критиком од стране других верника се ипак сусретала више пута. Посебно се у томе истиче критика на рачун поменутог непокривања главе или доласка у цркву у панталонама. Милени се пре извесног времена једна верница обратила речима: „Жена у панталонама је Ђаво пред Богом“. На основу ових речи се може приметити висок степен неразумевања или погрешне интерпретације делова Старог (нпр. 5 Мој. 22, 5) и Новог Завета (нпр. 1 Кор 11, 4–15; 1 Тим, 2, 8), као и потпуно неразумевање друштвеног и културног контекста у коме су настајала ова правила.

минкане, у гардероби упадљивијих дезена и боја, са или без мара-
ме на глави. Урош (1975), кога сам упознала у манастиру Сланци у
који многи Београђани долазе на недељну литургију, носио је фар-
мерке и карирану кошуљу са дугим рукавима. Он сматра да је „нај-
важније да сваки део тела буде покривен“, па тако некад може „да
обуче и тренерку, дукс“. Начин на који се он облачи, а који је описао
као „најнормалније одевање“ показује да нема велике разлике из-
међу његове свакодневне гардеробе и гардеробе коју носи у цркви,
осим што води рачуна да има дуге ногавице и рукаве. На питање да
ли постоји разлика у томе како се облачи када одлази у парохијску
цркву и у манастир, каже да не постоји, али признаје да води рачу-
на о ком је празнику реч. У време већих верских празника одећа, по
његовом мишљењу, треба да буде „свечанија“, па се и сам тога придр-
жава. Навике које је усвојио у вези са одевањем усадила му је мајка,
која га је још док је био дете доводила у цркву. Раније је она водила
рачуна да одећа буде чиста и испеглана, а данас о томе брине сам.
Он припада верницима средње генерације који се у време важнијих
верских празника облаче „свечаније“. За разлику од верника старије
генерације у сеоским парохијама који кажу да на сваку литургију
долазе „свечаније“ и „боље“ обучени у односу на свакодневну одећу,
у градовима се показало да свакодневна одећа задовољава крите-
ријум да буде чиста и пристојна, а да је гардероба која се перципира
као „свечанија“ резервисана за веће верске празнике.

Може се приметити да одевни обрасци верника варирају у зави-
сности од годишњих доба, па се тако у току летњих месеци, када су
велике врућине, могу видети верници у гардероби са краћим рука-
вима.¹⁵ Такође, верници који присуствују литургији у манастир-
ским црквама далеко више воде рачуна о избору гардеробе. Чак и
верници који не посвећују пажњу томе како се облаче за парохијску
цркву, приликом доласка у манастир воде рачуна о гардероби. Жене
су најчешће у сукњама, са марамом, док мушкарци носе дуге рука-
ве. Разлога има више. Један број манастира, рецимо, има строжија
правила одевања која су истакнута на улазу, док неки други то исти-
чу суптилније стављајући на улазу кутије или сандуке са сукњама,

¹⁵ Богдан (1980), који иначе води рачуна о томе како се облачи приликом посете
цркви, признаје да му се некад догоди да дође у цркву са кратким рукавима.
У разговору је рекао: „Ја и у фирми поштујем правила одевања када се срећем
са клијентима, па поштујем и у цркви. Ипак, некад се деси. Ако је баш велика
врућина уђем у кратким рукавима. Никад ме нико није избацио из цркве због
тога, нити ми скренуо пажњу. Па и свештеници то разумеју“.

марамама и кошуљама, чиме се верницима скреће пажња да не могу у цркву улазити без тога. Са друге стране, један број верника врши притисак на друге тако што им скреће пажњу да нису адекватно одевени.¹⁶

Присуство црквеним богослужењима од најранијег детињства одражава се и на одевање поједине деце, нарочито девојчица. Иако за децу не постоје нарочита правила одевања, приметно је да неке девојчице (чак и оне које имају по неколико година) које редовно посећују цркву носе мараме. Оне поштују правило да долазе у сукњицама или хаљиницама које прекривају колена. Девојчице које поштују правила одевања у овој мери углавном потичу из породице литургијских верника, некад свештеничких породица, тако да њихово породично и пријатељско окружење у највећој мери чине *йосвећени верници*. У таквом окружењу оне усвајају овакав начин одевања као део свакодневне одеће и за њих уопште није необично да се тако облаче. Мајке са којима сам разговарала на ову тему кажу да никада нису инсистирале на томе да се њихове ћерке облаче на овај начин, али да девојчице „у таквом окружењу једноставно упијају понашање

¹⁶ Младен (1979) је био део поклоничке групе са којом сам у августу 2018. године посећивала манастире Острог и Милешеву. Носио је бермуде (испод колена) и мајицу. Он спада у вернике који сматрају да би требало напустити круте оквири традиционалних правила одевања која су „стара вековима, која не одговарају савременом начину одевања, која су им наметнута попут каквог окова и која чине да се један број верника осећа прилично лицемерно због тога што имају двоструке стандарде када је у питању одевање“. Он није имао никакав проблем приликом уласку у цркве, али је доживео непријатност од других путника који су се и сами касније испред манастира облачили или стављали мараме. Неколико путника му је скренуло пажњу да је непримерено обучен јер је имао кратке рукаве. Он каже „да не заговара непристојно одевање у цркви, напротив, али да не сматра да би требало да се облачи као што су се облачили људи у првим вековима хришћанства“. Баш као и Милена, Младен је критику примио од других верника. За разлику од Младена, Александар (1978), који је такође путовао са нама, сматра да је одевање начин да изразиш свој однос према својој цркви и традицији. Он је био доста критичан према одевању верника који „крше правила“. За жене које не носе дуге сукње и мараме приликом посете цркви, исто као и за мушкарце који долазе без дугих рукава, сматра да „нема оправдања“, као ни за употребу шминке, парфема, лакова за нокте и сл. Он такве вернике не сматра „верницима, већ онима који не поштују традицију“, чиме и сам несвесно показује да одевање верника заправо има много више везе са очувањем традиције, него са духовношћу. За разлику од Младена, који је почео да посећује цркву пре десетак година и чији су родитељи атеисти, Александар је верник од најранијег детињства, јер су његови родитељи, као и родитељи његових родитеља били верници. Веома је строг и искључив по питању изгледа верника, јер сматра да ако људи нису у стању да „поштују тако тривијалну ствар као што је одевање, нису у стању да поштују ни друге ствари које су неопходне ако си прави верник“.

и одевање одраслих”.¹⁷ Дечаци, са друге стране, много чешће долазе у спортској одећи (у тренеркама, патикама, некада у фармеркама; а у летњем периоду и бермудама које покривају колена).

У уводном делу рада поменула сам да термин *одевање* поред гардеробе, укључује и обућу, накит, кравату, фризуру, шминку, тетоваже, торбе, шешире, парфеме и др. Пажња је стога била усмерена и на ове елементе, али због ограниченог простора овде се нећу бавити њима. Међутим, кратко ћу се осврнути на најзаступљенији накит као верско обележје у виду бројаница, наруквица са ликовима светитеља, ланчића или кончића са крстићем или привесцима са ликовима светитеља. Неки од верника имају на руци верске прстенове, на чијој је унутрашњости угравирана молитва „Оче наш”. Накит који верници носе често није само религијско обележје већ врло важна успомена, која је повезана са неким конкретним местом на коме је купљена, или је повезан са преломним догађајем из живота појединца. Такође, због раширеног веровања да крстићи имају заштитно дејство за оног ко га носи („штити од искушења, несрећа и другог зла”), многи верници чак и када крстић не носе око врата држе га уз себе, у неком од цепова, у новчанику, торби и сл.

Функција појединих одевних елемената (крстићи, бројанице, иконице, мараме, сукње...) јесте да на видљив начин покажу верску припадност оних који их носе или да евентуално означе прелаз из једног статуса у други (нарочито је присутно код оних који су недавно прешли у православље). Они нису увек порука неком другом, већ су некад део интимног процеса оснаживања верског идентитета или потребе да се уклопе у верску заједницу.

УНУТРАШЊИ И СПОЉАШЊИ УТИЦАЈИ НА ОДЕВАЊЕ ВЕРНИКА СПЦ

Посматрањем и анализирањем одевне праксе, али и захваљујући разговору са верницима, може се приметити да је однос према одевању под утицајем различитих фактора, како унутрашњих, тако и

¹⁷ Нектарија (6 год.) је приликом нашег сусрета у манастиру Хопово на Фрушкој гори, носила сомотску хаљину са дугим рукавима у сивој боји и бордо троугласту мараму, са шареним врпцама, које је везала испод браде. На питање одакле јој та марама и због чега је носи, одговорила ми је да ју је добила од родитеља који су ходочастили у Русију, да је носи јер „је воли” и „зато што је са овом марамом другачија од других, јер такву мараму нема нико”. За њу је овакав изглед био нешто што је разликује у односу на друге присутне вернике, поготову друге девојчице које не покривају главу.

спољашњих. Правила одевања која су истакнута на улазима у цркве и манастире СПЦ, текстуално или графички, углавном не говоре о томе како се треба облачити, већ каква одећа *није дозвољена* у цркви (сл. 4). На графичким приказима су прецртани шортсеви, бретел мајице, папуче и мини-сукње. У највећем броју цркава и манастира долазак верника, и ако су неадекватно одевени наилази на прећуткивање или дискретно скретање пажње на непримерено одевање. Као што сам поменула, манастири који инсистирају на покривању главе марамама и сукњама, а такви су у мањем броју, имају боксеве са гардеробом коју неадекватно одевени верници могу позајмити. Поставља се питање одакле онда овај нагли заокрет у визуелном идентитету православних верника који су у највећем проценту конвертирали у доктринарно православље током последње три деценије? Током осамдесетих и деведесетих година прошлог века, по речима неколико свештеника са којима сам обавила разговор, жене, поготову у градским црквама, готово уопште нису покривале главу, долазиле су у панталонама, а сукње су носиле „не због светиње него зато што их и иначе носе”.¹⁸

Бројни примери показују да „притисци” који постоје када је у питању одевање у цркви врло често потичу „одоздо”, од самих верника и њиховог разумевања препорука, савета, текстова или брошура са којима долазе у додир. Међутим, поред ових унутрашњих, постоје и спољашњи утицаји који утичу на обликовање данашње културе одевања верника СПЦ. Неки од њих долазе из других православних земаља, највише из Русије, у којој се инсистира на одређеном начину

¹⁸ То потврђује и највећи број верника који су деведесетих година почели редовније да посећују цркву. Љиљана (1963) се осамдесетих година прошлог века преселила из родног села у Крушевац. Она је одмалена посећивала сеоску цркву у којој се, као и у многим сеоским црквама, нису редовно служиле литургије, већ само у време већих верских празника. Током деведесетих година облачила се строго пословно и њено одевање је подразумевало сакоје и сукње (тзв. женски костим), па је у томе посећивала и цркве и манастире. Међутим, након што је фирма у којој је радила отишла у стечај почетком двехиљадитих Љиљана се преселила у Београд, променила посао, а са њим и свакодневну гардеробу која се данас састоји од панталона и тренерки. На недељне и празничне литургије данас одлази у панталонама, без покривања главе. У њеној парохијској цркви која припада општини Звездара (Београд) свештеник не прави проблем због оваквог одевања, а она каже да има још жена које се тако облаче. Истиче ипак да није тако у свакој цркви и да се недавно осетила врло непријатно када је присуствовала литургији у цркви Светог кнеза Лазара у Београду, где је била једина верница која није имала покривену главу. Каже да јој је било „толико непријатно да је ставила капуљачу од јакне”.

одевања приликом доласка у цркву.¹⁹ Утицаји долазе посредно, преко ходочасника који на тај начин доносе и уводе одређена сазнања у своју верску заједницу.²⁰

Такође, значај друштвених мрежа, духовних трибина, црквених медија и православних форума у обликовању верске културе православних Срба се не може занемарити. Ништа мању улогу у обликовању визуелног идентитета православних верника немају ни поклоничке агенције, нарочито званичне агенције СПЦ, које инсистирају на поштовању ових правила одевања чак и у оним манастирима у којима монаштво не инсистира на томе. Након увођења веронауке у школе почетком новог миленијума, приметан је пораст припадника млађе генерације који посећују манастире. Наставници веронауке својим саветима такође учествују у томе.²¹ Поред ходочашћа и веронауке, показало се да велики број верника прати интернет сајтове православне тематике са практичним саветима о разним аспектима духовног и породичног живота, као и црквене телевизијске и радио-програме или посећује духовне трибине током којих усвајају много информација у вези са различитим сегментима духовног и породичног живота. Интернет странице и форуми нуде, између осталог, и одговоре на питања о томе како се *шреба* обући за цркву, која

¹⁹ Овим истраживањем је утицај руске културе одевања само делимично обухваћен, те стога захтева додатна, подробнија истраживања. У том контексту су посматрани текстови у штампаним и електронским медијама, на друштвеним мрежама и на одређеним сајтовима.

²⁰ Милош (1980) је један од верника који сматра да се у руским црквама може видети добар пример одевања у цркви, нарочито код жена, јер „тамо све жене покривају главу“ и све је „по ПС-у“ („Правило службе“, прим. аут.). Он сматра да је покривање главе израз поштовања храма и Господа, те у том смислу нема никакву дилему да жене никако не би требало да улазе без мараме. По његовом мишљењу то је „леп обичај“.

²¹ Једна од чланица форума ana.rs поделила је своје искуство о утицају своје наставнице веронауке на одевање ученика/ца: „У основној школи сам похађала веронауку, са наставницом смо често обилазили цркве и манастире, када би посећивали манастире, наставница је инсистирала на томе да девојчице носе сукње и мараме, и није била једина која је инсистирала на томе, чак и касније када је дошла нова наставница све је било исто. Током средње нисам похађала веронауку, али сам наставила да посећујем манастире и имала сам прилику да упознајем жене које предају веронауку и све су на литургијама увек носиле мараму и сукњу, што се тиче свакодневног облачења носиле су сукњу обавезно, а марама би им увек била око врата и када би било потребе оне би прекриле главу“. В. <https://www.ana.rs/forum/index.php?topic=155304.795> (приступљено 26. септембра 2021).

гардероба је прихватљива, а која није.²² За разлику од ових страница, на званичним сајтовима СПЦ, попут сајта Саборне цркве у Београду (ово је цитирано и на сајтовима других цркава) наводи се шта *није* пристojно одевање за цркву.

„У цркви треба да смо одевени пристojно, без препуних стомака, жвакаће гуме, упадљиве шминке, држања руку у џеповима, љубопитљивог посматрања осталих верника, смеха и разговора. Пристojно одевање искључује кратке сукње са дубоким изрезом, шортсеве, сукње са дубоким изрезом, провокативну и нападну одећу“.²³

Из овог навода се види да СПЦ не инсистира на родно заснованом одевању нити на покривању главе код жена. Међутим, постоји несигурност верника у вези са одевањем, што показује и питање „да ли је обавезно да девојке млађе од седамнаест година носе мараму на глави“, које је једна верница поставила. Одговор свештеника такође показује да у СПЦ нема инсистирања на покривању главе и дугим сукњама:

„Сваки православни хришћанин (и хришћанка) треба да у цркву, на Свету литургију и остала богослужења долази пристojно одевен, онако како то приличи при изласку пред цара небеског, пред Господа Бога. (...) Поступај по локалном обичају: ако све жене и девојке (нажалост неке мајке и малим девојчицама 3-5 година везују марамене) долазе у цркву покривене главе, поступи и ти тако. Ако пођеш у

²² На једном од утицајних сајтова православне тематике у Србији објављен је превод текста са руског који се тиче правила понашања у цркви и у манастиру. У делу који се односи на одевање стоји следеће: „Одећа православног хришћанина треба да одговара полу. Жене треба да су одевене у хаљине с дугим рукавима или у блузи (такође дугих рукава) и сукњи које прекривају ноге, како нико не би обраћао пажњу на њих. Панталоне, као мушка одећа – нису дозвољене (иако је углавном то одевни предмет жена данас). Мушкарци треба да су у панталонама (али не у шорцу) и кошуљи дугих рукава. Џинс је дозвољен, али да није подеран и прљав. Уопште, сва одећа треба да је чиста и уредна. У празнични дан она може бити и елегантна, (пожељно је) у бојама које се слажу са свештеничким одежама и украсима у цркви, но ово не значи да они који немају нису добродошли. Ово је искључиво наведено због данашње богохулне *моге, која изокреће и ружи људски лик. Сиротиња је увек добродошла, а Господ зна свачије срце!*“ В. <http://borbazaveru.info/content/view/1734/31/> (приступљено 24. септембра 2021.)

²³ В. https://www.saborna-crkva.com/index.php?option=com_content&task=view&id=74&Itemid=90 (приступљено 24. септембра 2021.)

неки манастир, где је такође правило да жене носе мараме, повежи и ти мараму. Међутим, нећеш погрешити и ако дођеш у цркву без мараме, са неупадљивом фризуrom, без шминке, вештачких трепавица и ноктију, у пристојној и ненаметљивој женској одећи, сукња пристојне дужине или хаљини са дугим рукавима”.²⁴

У опширном одговору који је дао верници, осврнуо се и на актуелизацију овог питања данас, када постоји огроман несклад између одевања у цркви и ван цркве код бројних верника и истакао чињеницу да се жене у прошлости нису тиме замарале зато што је њихова свакодневна одећа била слична оној коју су носиле у цркви:

„Тада су готово у свим крајевима православне Српкиње, па биле оне девојке или удате, носиле мараме. Носиле су их стално: у кући, у пољу, у шетњи, на сабору код цркве, па и на Светој литургији. И не само да су носиле мараме које су покривале дуге плетенице, увијене око главе, него су и други делови одеће били прикладни женама, сукње или хаљине до испод колена, блузе и наставци са дугим рукавима. (...) Покривена глава жене на молитви пред Господом треба да означи положај жене у односу на мужа. А жене данас, у жељи за еманципацијом и кроз разне феминистичке покрете не желе више да имају такав однос у браку према мужевима, како то учи Свети апостол Павле“ (Ефесцима 5. глава).²⁵

Његова последња реченица указује на парадокс покривања главе у савременом периоду. Међутим, од испитаних верника, седморо сматра да жене треба да покривају главу, да је то израз поштовања Господа, цркве и/или традиције. Исто тако, углавном не знају одакле потиче ово „правило“, те своје мишљење конструишу углавном по узору на друге вернике из блиског окружења. Двојица млађих мушкараца су одговорила да је жена „лепша“ кад покрива главу јер тиме истиче своју смерност, двојица да захваљујући марами жена „привлачи мање пажње“ мушкараца у цркви, једна жена је рекла да је то „обичај“, док су две жене сматрале да ова правила показују „ко је више у вери“.

²⁴ Ова објава је постављена 31. марта 2011. године на сајту *Светосавље: православно хришћанство српској сцили и искуства*: <https://svetosavlje.org/marame-naglavi/> (приступљено 24. септембра 2021).

²⁵ Исто.

Приметно је да се у текстовима о одевању чешће критикују жене него мушкарци.²⁶ У студијама моде, одевање се посматра као један од могућих начина да се изрази родни идентитет, али исто тако да се контруише, сигнализира и репродукује. Кроз различите епохе људске историје одећа мушкараца и жена је углавном наглашавала биолошке разлике између полова и имала улогу у обезбеђивању даљег постојања родног идентитета и неједнаких позиција моћи и статуса који је у вези са тим идентитетима (Barnard 2002, 258). Иако су стриктне границе између мушке и женске одеће одавно нарушене и све мање видљиве, традиционалне институције, попут цркве, одолевају овој тенденцији истрајавањем на томе да се субјект, као припадник одређене родне категорије, дефинише одевањем. С тим у вези, постоје неписана, али све присутнија „правила“ одевања жена и мушкараца који присуствују богослужењима у цркви. Ова правила своје упориште имају у традиционалном, одвојеном одевању жена и мушкараца још од ранохришћанског периода. Многе жене ипак пружају критички отпор притиску да долазе у панталонама.²⁷

²⁶ На овај проблем, у тексту који је објављен на сајту *Борба за веру*, осврнула се једна верница. Њен текст је један од ретких који отвара питање одевања мушкараца како у цркви тако и ван цркве: „(...)Одевање жена је често непристојно и недолично. Такво је исто и одевање мушкараца (...). Данас је опште популарно, у свету мушкараца углавном, одлазити у теретану и развијати мишиће свог тела. Уобичајно је да спорт није сам по себи довољан, већ се користе додаци у виду протеина, лекова и хормона. Када се постигне ефекат на грудима и рукама, одева се тесна, припијена мајица и панталоне које више личе на женске, спортске хеланке. Више нам балетани нису чудни. Свуда се слободно шетају у трикоима. Из оковратника мајице извиру муње, громови, звери и крстови у виду тетоважа. Руке су прекриване сличним тематским садржајем, где се често пронађе икона свеца. Коса је често само по средини главе. Око дебелог врата се сија злато у виду ланца два прста дебелог. Обавезан је опет привезак у облику крста и бројаница на руци. Сав овај накит се често носи и уз популарну тренерку, примерену за све прилике. Којој год групацији мушкараца припадали, примећујем да су све сличнији женама. Нема маља, обрве се сређују, нокти маникирају, коса фарба, носи се ружичасто и црвено, тесно и припијено.“ В. <http://borbazaveru.info/content/view/11016/47/> (приступљено 24. септембра 2021).

²⁷ Током истраживања више верница је критиковало притисак да се носе сукња и марама („Црква је заједница различитости која је створена по Божјем промислу“; „Кад видиш тај кич, ту имитацију духовности која креће већ од тог физичког нивоа – одевања, а онда видиш пренемагања у цркви, да се крсте по хиљаду пута, клањања тужних израза лица, то рационалном човеку не може да не изазове одређене иритације“; „Тамо где видиш да се сва духовност и сва вера на крају сведе на то (одевање, прим Б.А.), то није мој свет. Ја у тог Бога не верујем и мој Бог се не бави модним ревијама. Тако да, обуци се пристojно и све је ок“).

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

Посматрање и анализирање досадашње грађе показало је да је одевање верника, као и ставови о њиховом пожељном моделу одевања, врло хетерогено у сваком погледу. Широко дефинисана правила „пристојног“ од стране православне цркве, као и различито разумевање овог појма код самих верника омогућили су једном секундарном аспекту верског живота да постане важан параметар у испољавању сопствене или разумевању туђе религиозности у садашњем периоду.

Отварање питања у вези са одевањем верника надовезује се на бројне трансформације кроз које су прошла друштва у православним земљама током последњих неколико деценија. У време масовнијег прихватања црквеног православља, које се догодило на прелазу последња два века, верници у Србији су имали низак степен верског образовања, веома различите мотиве за „повратак у цркву“ и веома различиту представу о томе шта је „посвећен верник“. Део верника је у жељи да што јасније испољи своју верску припадност прихватио строга правила одевања да би на тај начин приказао озбиљност и посвећеност са којом приступа вери. Примери оваквог наглашавања верске припадности (дуге сукње, забрађивање жена, нпр.) најприсутнији су код неофита или конвертита.²⁸ Оваквим одевањем шаљу поруку о дубокој повезаности са црквом, најпре својој породици и окружењу, које у бројним случајевима још увек није пришло цркви, али и другим припадницима верске заједнице. Други део верника, који не прихвата „традиционално одевање“ као вид изражавања верске припадности, својом одећом поручује да црква не сме бити истргнут сегмент из свакодневног живота појединца и због тога не прихватају концепт „одећа за цркву“. Њихов став проистиче из уверења „да смо пред Богом и онда кад нисмо у цркви“, због чега нема потребе да се у „цркви претварамо да смо другачији ни у естетском ни у духовном погледу“. С обзиром да свештеници за сада не врше притисак на вернике како би се уједначио изглед верника, треба напоменути да изузетно важну улогу у процесу уједначавања имају организато-

²⁸ На простору Војводине, иако има доста неофита и конвертита, број жена које носе сукње и мараме је далеко мањи него у црквама у централној и јужној Србији. Вернице које носе сукње, носе углавном сукње до колена, док мараме носе старије госпође (које и иначе носе мараме). Истраживање које је вршено у Суботици и околним селима показало је да су вернице упознате са овим правилима, да свештеници некад за време проповеди говоре о одевању верника, али да вернице у највећем броју долазе у панталонама. Жене које долазе у сукњама су оне које их и иначе носе.

ри поклониčkih путовања који у „условима путовања“ често инсистирају на сукњама, марамама или кошуљама за мушкарце. Њихова улога у овом процесу постаје веома значајна јер, иако је на индивидуалном нивоу одевање мање важно обележје религиозности, оно постаје много важније на макронивоу. Уједначавање физичког изгледа верника, иако многи верници сматрају да нема никакве везе са личним духовним развојем, доприноси оснаживању институције цркве, као и њеном ауторитету у друштву.

Намера рада била је да одговори на неколико питања: какву поруку верници шаљу својом одећом и коме; значење и значај одевних елемената који се користе приликом посете цркви; ко одређује *правила* одевања; на који начин се верници информишу о тим правилима и у којој мери их усвајају. Показало се да за различите вернике одећа има различиту важност. Такође се показало да се правила теже или лакше усвајају у зависности од пола. Код мушкараца, правила одевања су нешто једноставнија и самим тим су ређа одступања од њих. Мушкарци су у посматраним црквама без изузетка поштовали *правило* да „глава није покривена“, а евентуална осцилирања су видљива у дужини рукава код припадника млађе генерације. Код жена пак постоји различито разумевање и тумачење у вези са ношењем сукања и марама као *правила*. До тога долази зато што се одећи учитавају многобројна значења која некада долазе из редова верника, а некада од представника цркве. Део верница које долазе у панталонама „оптужене“ су од других верника да су „слуге Ђавола“, за феминизам, непоштовање цркве, мужа, чак и институције брака, што врло често нема никакво упориште у реалности. Део верница које поштују *правила* (сукња и марама) ради то из најразличитијих разлога. На првом месту, то је вид *послушности* (необавезујућих) препорука које дају свештеници или уклапање у тенденцију да се уједначи визуелни идентитет православних верника. Затим, то је један од начина јачања верског идентитета појединца, а може бити и последица погрешног и површног разумевања православне литературе.

На крају, показало се да је комуникација путем одеће (в. Barnard 2002) у случају верника СПЦ веома комплексна, а некад и „отежана“ зато што значење одевних комада није уједначено код учесника ове „комуникације“. Трансмисија порука које се шаљу путем одеће има смисла једино онда када су значењски кодови одеће јасни и разумљиви свим актерима у ланцу комуникације. То овде није случај, првенствено због тога што не постоји уједначена и обавезујућа институционална порука. То за последицу има различите ставове са

којима се верници сусрећу, како на нивоу парохијских цркава, тако и приликом посета манастирима. У пракси се то одражава на то да чак ни верници с вишегодишњом или вишедеценијском везаношћу за цркву немају уједначено мишљење и ставове о одевању у цркви. Док за један број верника одевање представља видљив начин да се нагласи верска припадност, да се покаже са колико озбиљности се приступа вери или колико поштују цркву, за друге су „правила одевања“ форсирано успостављање континуитета са традицијом која је давно престала. Знатно комплекснијом ситуацију чине утицаји на одевање који долазе споља – из других православних земаља у којима су правила одевања далеко више обавезујућа и где поруке о адекватном одевању у цркви долазе из самог врха цркве.²⁹ Такође, појављивање специјализованих сајтова и налога на друштвеним мрежама у новијем периоду, намењених „православној жени“ којој нуде гардеробу, може бити почетак новог поглавља уједначавања изгледа православних верница, вид суптилног притиска да се усвоје одређени обрасци одевања верница или пак начин да се уједначавање визуелног идентитета верница учини профитабилним.

²⁹ На конференцији о православном ходочашћу у новембру 2006. године, митрополит смоленски и калињинградски Кирил (сада Његова светост патријарх московски и целе Русије) критиковао је неке вернике због претераног занемаривања свог изгледа, што, како је рекао, ствара негативан утисак о православљу. По његовим речима, естетика у Цркви је од великог значаја, укључујући изглед верника и њихову одећу. Одећа може бити лепа и модерна, али истовремено треба да задовољава одређена ограничења и правила пристојности. В. интернет страницу https://www.samddn.ru/eto-interesno/osnovnye_trebovaniya_k_zhenskoj_odezhde_v_raznyh_konfessijah/ (приступљено 28. септембра 2021). Поред свештенства и јавних личности, питањем одевања православних верника позабавили су се и руски дизајнери који су представили своје „православне колекције“. Према медијским извештајима са ревије из 2011. године могло се закључити да модни креатори православну жену замишљају на потпуно различите начине. Различите визије тога како треба да изгледа православна жена су показале да у Русији постоји различита перцепција „православности“. В. <https://azbyka.ru/deti/moda-po-pravoslavnomu-stil-zhenshiny-v-hrame> (приступљено 11. октобра 2021).

Сл. 1 Манастир Рајиновац
(снимила: Биљана Анђелковић, 2021)

Сл. 2 Манастир Ћелије
(снимила: Биљана Анђелковић, 2018)

Сл. 3 Манастир
Рајиновац
(снимила: Биљана
Анђелковић, 2021)

Сл. 4 Манастир
Копорин
(снимила: Биљана
Анђелковић, 2017)

- Radić, Radmila. 1998. „Stavovi o ženi u radovima pravoslavnih teologa.“ U *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka (2): Položaj žene kao merilo modernizacije*, ur. Latinka Perović, 113–126. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- Radulović, Lidija & Mirko Blagojević. 2013. “Tradicionalna verska kultura, narodno i oficijelno pravoslavlje”. *Kultura* 141: 23–36.
- Raković, Slaviša. 2013. „Potreba za etnografskim istraživanjem svetova posvećenih vernika SPC“. *Antropologija* 13 (2): 103–119.
- Roach-Higgins, Mary Ellen & Joanne B. Eicher. 1992. „Dress and Identity.“ *Clothing and Textiles Research Journal* 10 (4): 1–8.
- Vujačić, Lidija. 2008. *Kultura odijevanja kao oblik komunikacije*. Podgorica: Pobjeda.

Примљено / Received: 15. 11. 2021.

Прихваћено / Accepted: 18. 04. 2022.